

UNA TRADUCCIÓ CANCELLERESCA: EL *LIBRE DE LES COSTUMES DELS HÒMENS E DELS OFICIS DELS NOBLES SOBRE LO JOC DELS ESCACHS* DE JAUME DE CÈSSULIS

0. PROPÒSIT

L'objecte de la present comunicació consisteix a oferir uns punts concrets d'anàlisi i reflexió que ajuden a situar la primera traducció catalana del *Liber de moribus hominum et officiis nobilium super ludo scachorum* de Jaume de Cèssulis dins les coordenades socio-culturals que conformen l'activitat traductològica de la Cancelleria Reial durant el tercer quart del segle XIV. Prescindiré de moltes consideracions que escapen a aquest propòsit en el benentès que la meua tesi doctoral, dirigida pel doctor Albert Hauf i defensada el 20 de març de 2002 a la Universitat de València (Bataller 2001), té com a centre l'edició crítica d'aquest text, el seu estudi i la seua contextualització.¹

Abans, però, d'endinsar-nos en la matèria cal fer notar que una segona traducció d'aquest text (que es transmet en tres testimonis, entre els quals hi ha el conservat a pocs metres d'on ara ens trobem, el ms. 58 de l'Arxiu Capitular de Girona) molt més tardana en el temps, i d'estil més pla o vulgar, traspasa els objectius cronològics i temàtics del present Col·loqui i, consegüentment, no farà part del nostre comentari ara i ací.²

1. DEL «LIBER» AL «LIBRE»

1.1 *El «Liber de moribus»*

Lluny de ser una obra menor, el *Liber de moribus*, una original moralització sobre la societat medieval a partir de la modelització del joc dels escacs, una obra

1. Hem de subratllar la coneguda i luxosa edició de 1900, obra de Josep Brunet i Jaume Massó i Torrents (Brunet 1900), feta a partir de la transcripció de Manuel Serrano, la qual presenta tant errors de transcripció i/o edició com innovacions voluntàries (vegeu Bataller 2001: 256-266). Confie que la meua edició ajude a omplir aquest buit filològic (vegeu una crida sobre aquesta necessitat a Riera 1984a).

2. L'edició del text d'aquesta segona traducció, a partir del manuscrit gironí, és un projecte tan cobejat com fallit, que es remunta als meritoris intents divulgatius de Francesc Viñas (Viñas 1879) i al treball de transcripció de Manuel de Bofarull, que serví de base a una edició farcida de desafortunades intervencions lingüístiques, a cura del bibliòfil Antoni Bulbena (Cessulis 1902).

redactada pel dominicà llombard Jaume de Cèssulis al convent de Sant Domènec de Gènova al voltant del 1300, gaudí d'un èxit excepcional durant vora tres segles. Així ho avalen els més de 250 mss. llatins dels quals tenim a hores d'ara constància, a més de mostres diverses de traduccions en múltiples llengües occidentals (vegeu l'inventari de Kaeppli 1975 i la síntesi de Bataller 2001: 99-125).

Pel que fa al seu contingut i estructura, l'obra consta de quatre tractats. El primer («De la causa e rahó del trobament d'aquest joch») relata les circumstàncies de la invenció del joc dels escacs. El segon («Dels escachs dels nobles») descriu les figures nobles del joc. El tercer («De les formes dels scachs dels pobles») descriu el poble, i arriba a concentrar dues o tres funcions populars sobre un mateix peó (per exemple, el quart peó tracta «de mercaders e de drapers e de telers e dels cambiadors»). El quart tractat («De l'enament e moviment de l'escaquer»), possiblement el més personal, tracta dels aspectes tècnics i simbòlics sobre l'escaquer i les regles del joc. Un epíleg clou el llibre.

Aquesta al·legoria de societat descrita sobre un escaquer trobà una excel·lent acollida als territoris de la Corona d'Aragó, on el joc dels escacs experimentà un notable eixamplament, tot al llarg del segle XIV, com testimonien les freqüents notícies d'escaquers, referides tant a membres de la cort o la noblesa com a eclesiàstics de diversa mena o a mercaders que comencen a posseir-ne (Bataller 2000: 1803-1811).

Un llibre, doncs, que serà ben conegut tant en l'original llatí com en la vulgarització al català (Bataller 2000: 1812-1817 i Bataller 2001: 276-297). Documentem la presència del text llatí per primera vegada a la Corona d'Aragó l'any 1349, en una entrega de Jaume de Bullfarins, canonge de la catedral de València, a Pere de Montblanc, llicenciat en dret.³ El text en català, aquest que ara ens ocupa, el trobem documentat seixanta-un anys més tard, fent costat a cinc llibres tècnics d'escacs, a l'inventari testamental de la llibreria del rei Martí l'Humà de l'any 1410.⁴ El *Liber*, divulgat inicialment als àmbits eclesiàstics, es transformarà en *Llibre* per una decisió de la monarquia.

3. *Librum Escacorum*. Arxiu del Regne de València. Protocols/2654 (Mandingorra 1990: II, 93-94).

4. «Un altre libre appellat *Dels Schachs* en cathala scrit en paper ab posts de paper engrutades e cuberta de cyuro vert ab dos tancadors de bagua lo qual comença en vermello. Comenza lo prolech e en lo negre «Amonestat per pregarias» e faneix «en los segles de los segles amen»» (*Rei Marti l'Humà. Inventari testamental de la llibreria reial. Palau Major de Barcelona*. ACA, reg. 2326, f. 13, §96; Brunet 1890: 217-218). Convé recordar, que el *Liber* llatí era present a la llibreria del Palau Reial, com demostra l'inventari de béns del rei Alfons el Magnànim de 1413, quan encara és infant: «...un llibre scrit en pergamins petit, a corondells, en latí, lo qual es appellat *Libre dels scachs* ab posts de fust cubert de cuyr vermell empremtat, ab ·ii· gaffets dargent daurat. E comença en lretres vermelles Incipit prologus, e en lretres negres *Multorum fratrum ordinis*, ab ·i· cap letra daur e datzur, e al mig ha un Rey ab un altre hom qui tenen un joch descachs al mig. E feneix en lretres negres *super ludo scachorum*» (González Hurtebise 1907: 185).

1.2 *El ms. 921 de la Biblioteca Nacional de Madrid*

El volum ha estat comentat per una ampla bibliografia.⁵ Anotem-ne la descripció:

I. Enquadernació. Superfície de la coberta de 400 × 285 mm. Relligadura en pasta valenciana del s. XIX, amb ferros daurats. Indicació del títol al teixell: «Aristóteles, Los secretos de los secretos; Censolis, Juego de Axedrez; Jafuda, Dichos de filosofos; Jaime I, Libro de doctrinas. En lemosín». Una nota, a la portada, indica que «este libro es de 1385» i ens remet a una anotació del full 30.

II. Cos del volum. El cos del volum és constituït per 101 folis en paper, la superfície dels quals és de 275 × 384 mm. Quaderns sense reclams. Foliació antiga en xifres àrabigues. Els ff. 44 i 101v són en blanc; els tres folis de guardes preliminars i els tres finals són de paper modern. La filigrana del paper té forma de corn de cacera penjat amb cordó i anella, del tipus de Briquet 7642.

III. Contingut literari. En el cos del volum hi són copiats els textos següents: I. ff. 1-31r: ANÒNIM, *Secrets de secrets* (o *Llibre de regiment dels senyors*), atribuït a ARISTÒTIL. II. ff. 31r-31v: *Los X manaments de la lig...* III. ff. 31v-43v: JAUME I: *Llibre de doctrina* (o *Llibre de saviesa*) IV. ff. 45r-82v: JAUME DE CÈSSULIS: *Llibre sobre el joch dels escachs...* V. ff. 83v-98v: JAFUDÀ BONSENYOR: *Paraules de savis e de filosofos...* VI. ff. 98v-101: BERNAT DE CLARAVALL: *Letra de Sant Bernat a Ramon de Castell Ambrós, sobre lo regiment de sa casa e de la cosa familiar, trelladada de latí en romanç.*

IV. Escriptura. Caixa d'escriptura de 280 × 200 mm. Escrit tot ell a dos corondells per una sola mà, amb lletra de finals del segle XIV. Caplletres ornamentades, rúbriques en vermell i calderons en vermell i en blau. Títols en vermell, caplletres alternant blau i vermell, amb decoració violeta.

L'examen atent del volum ens permet avançar un seguit de consideracions, que anirem matisant, que considerem bàsiques per a determinar la gènesi i composició del llibre.

Pel que fa a les condicions de producció, partim de la constatació que ens trobem davant d'un llibre manuscrit pensat, compost i ordenat des de la Casa reial. Mostra, doncs, d'una voluntat composicional preestablerta, amb una coherència que es manifesta en un llibre molt unitari, pulcre, clar, ben cal·ligrafat i sense errades evidents, escrit per un mateix copista —amb una molt lleugera evolució i progressió en l'escriptura— sobre un mateix paper, gruixut i de bona qualitat.

I és ací on arribem a la materialitat d'un llibre que no ens deixa indiferents. El volum no té riqueses ni sumptuositats, però no és, de cap manera, un exemplar corrent. Més que no pas d'un llibre de luxe, podem parlar d'un tractat pràctic de

5. A més de l'edició de Brunet (1900), anotem, per ordre alfabètic, els esments següents: Biblioteca Nacional (III, 52-53); BITECA: 1383; Cifuentes (2002), Domínguez Bordona (1931: 17-19); Font (1908: 49 i 160); Helfferich (1858: 51-62); Kristeller (1989: 520); Llabrés (1889 i 1908); Massó i Torrents (1896: 69-83, VI); Miquel i Planas (1913: 339); Morel Fatjo (1897: 2-2, 107); Paluzie (1913: 8 §9); Riera (1984a i 1984b); Solà-Solé (1977); Solà-Solé (1986); Torres i Amat (1836: 316); Tourtoulon (1867: 450-51).

temàtica sapiencial, ple de doctrina i ensenyaments, que conté el cànon doctrinal de textos útils i bàsics per a la formació d'un futur monarca. De la consideració que els textos han estat escrits per ser posteriorment recordats en deriva, molt probablement, la seua aparença externa, la seua voluminositat. La grandiositat de la pàgina, la seua extrema llargària, fa que no siga un llibre de fàcil transport (de l'estil d'un missal o un llibre d'hores). És un llibre molt coherent, amb una finalitat didàctica, dissenyat per aprendre, per retenir memorísticament uns coneixements, per tornar a ells sempre que es vulga i, de manera clara, poder localitzar-los i consultar-los. Des del punt de vista gràfic, l'ús de dues tintes (blava i vermella) en caplletres i calderons, amb una tonalitat més roja en les rúbriques, facilita i en fa més pràctica la lectura. L'ús de tipus gràfics cursius marca també una distància en front a la gòtica textual característica dels manuscrits de luxe.

Podríem fer notar que, de tot el conjunt de textos que s'hi agrupen, potser siga el *Llibre dels escacs* aquell on les sentències i els exemples fan part d'un cos estructural més coherent i cohesionat i, per tant, no presenten la forma d'un llistat fàcilment consultable. Fins i tot trobaríem a faltar un índex d'aquestes màximes, tot i que algunes, això sí, estan assenyalades amb anotacions marginals. Si, com hem dit, apareix en aquest context sociohistòric el *Llibre dels escacs* és perquè en aquest moment ja ha assolit un cert prestigi, un valor contrastat com a llibre d'ensenyament de primer nivell i per això se'l col·loca al costat dels altres, suficientment acreditats i més antics en el temps.

Si ja és remarcable que la versió catalana siga prou primerenca respecte a l'original llatí (una de les poques traduccions romàniques del *Liber* que datem a meitat del segle XIV), també ho és el fet que aparega copiada en un volum (el ms. 921 de la Biblioteca Nacional de Madrid) que ens sorprèn, no només pel seu aspecte extern sinó per la composició dels textos que s'hi contenen, unes obres estretament relacionades (en gustos i temàtica) amb la casa reial. Especialment aquestes tres obres, que ara detalle, totes de la fi del segle XIII:

I. El *Secret de secrets*, un dels llibres més llegits a l'Edat Mitjana, un compendi de filosofia moral i natural, que actua com un «regiment de prínceps». La traducció catalana circularia ja abans de 1300, més concretament, el 1322 la biblioteca reial en posseïa un exemplar en català, regalat pel rei a un dels seus fills (Cifuentes 2002: 174-175).

II. El *Llibre de doctrina (o de saviesa) del rei En Jaume*, col·lecció d'extractes de lectures del *Secret dels secrets* i altres textos de filosofia moral i natural de procedència oriental elaborat per a l'educació dels infants reials. Encara que redactat en diverses etapes, cal ubicar-lo dins el regnat del rei Jaume I (pròleg abans 1225-terme ad quem 1289).⁶

6. El text fou editat, amb un estudi introductori, per Llabrés (1908) i, aprofitant-se d'aquesta mateixa edició, pel CSIC (vegeu Jaume I: 1946). L'edició més moderna és la de Solà-Solé (1977). Vegeu, a més, Cifuentes (2002: 175-176).

III. *Les Paraules de savis e de filòsofs* de Jafudà Bonsenyor, un recull de proverbis i sentències morals i pràctiques compilat a instàncies de Jaume II pel seu alfaquí, metge i intèrpret àrab entre 1291-1298.⁷

Uns títols (als quals cal afegir «sobretot» el *Libre dels escacs*) que Rubió i Balaguer agrupa definitivament com a tractats politicoreligiosos:

Aquest grup de curts tractats [...] representen els textos, de caràcter popular i no erudit, on els prínceps i els dignataris trobaven consell i doctrina, abans que es vulgaritzessin o es compoguessin els tractats de derivació escolàstica durant el regnat de Pere el Cerimoniós. (Rubió i Balaguer 1984: 149-150)

Aquesta reunió antològica dels textos, rellevant per si mateixa, fa que la presentació en societat, que la targeta de visita del renovador *Libre dels escacs* en català faça costat a aquestes altres obres inequívocament didacticomoral, unes prosas antigues i ben conegudes que, en termes d'ara, diríem que aporten un indiscutible segell de qualitat avalat per la tradició, alhora que estableixen un cànon antològic de la lectura que ha de conèixer un bon governant i, si se'm permet l'analogia taurina, «cedeixen l'alternativa» al nou tractat ideat per un membre de l'orde dels predicadors. Uns textos que, per altra banda, haurien viatjat junts, en distints moments, tant en llatí com en català, com demostra el fet que en dos volums llatins del *Liber*, dels quals avui en dia en coneixem l'existència, vinculats a la Corona d'Aragó incloïen també el *Secret dels secrets*: el ms. 108 de la Biblioteca Provincial de Tarragona (un volum del segle xv, procedent de Santes Creus) i el ms. 2 de l'Arxiu de l'arxiprestal de Morella (un volum miscel·lani, també del xv).

Precisament, el caràcter didàctic i educatiu de tots els textos que confomen el llibre manuscrit féu conjecturar l'erudit mallorquí Gabriel Llabrés que podria haver estat destinat a l'educació d'algun infant o infanta de la casa reial:

Sospitam que aquest còdix, pertanyent a la antiga Biblioteca Real, tot ell d'una sola lletra, fo escrit en les derrerries del regnat d'en Pere IV, l'any 1385, per un Jacme, Jacobus se firma en lo fol 98v., escribà de la curia real; probalement fo destinat a l'educació d'algun infant o infanta de la casa real aragonesa; presumpció que'ns fa tenir la naturalesa y tendencia de tots los tractats que son de caràcter didàctich y educatiu (Llabrés 1908: 37-38).

Assenyalem, encara, que la data d'escriptura hi apareix en dos moments: el *Secret de secrets* (text I) està datat l'any 1385 (f. 30vb) i al colofó dels *Proverbis e dits de filòsofs* (text V) se'ns informa que fou acabat el dijous 13 de juliol de 1385, i que

7. Fou publicat a Bofarull (1857). Edició del text d'aquest mateix ms. a Balari (1889). Els últims dos capítols d'aquesta versió no figuren en el manuscrit que Llabrés (1889) prengué com a base per a la seua edició.

fou copiat per un cert Jaume (Jacobus), probablement un escrivà de la cancelleria reial.⁸ Per altra banda, el *Llibre de doctrina* (text III) fa al·lusió a un Joanici com a traductor de l'obra.

1.3 *La datació d'una traducció cancelleresca*

Les dades anteriors ens serveixen per determinar la datació del volum miscel·lani, per contextualitzar el moment de la còpia del text, independent, en bona lògica, del moment en què es va procedir a la traducció.

Prenent com a base la comparació entre les característiques codicològiques del ms. 921 de la Biblioteca Nacional de Madrid amb el ms. 951 de l'ACA, el cartulari de l'infant Joan (*Infantis Joanis diversorum de forma maiori de anno 1351 ad 1363*), que conté, entre d'altres, l'acta d'erecció del ducat de Girona, l'arxiver i erudit Jaume Riera sospita, molt raonablement, que es tracte d'un recull de textos didàctics elaborat a instància de Pere III per a la formació del seu fill primogènit, probablement amb ocasió de la majoria d'edat d'aquest, vers 1370 (Riera 1984b).

Efectivament, tots dos llibres són especials i singulars en la seua materialitat: comparten un paper de bona qualitat, prou gruixut, i unes dimensions considerables. De la mateixa manera que el ms. conservat a Madrid presenta una superfície de la coberta de 400 × 285 mm, la del ms. de Barcelona en té una, molt semblant, de 400 × 300 mm. Uns volums que no passen, doncs, desapercibuts per al lector de qualsevol biblioteca, per despistat que aquest siga. Com a mostra, l'únic registre que no cap dret en la prestatgeria corresponent de l'ACA és, justament, aquest: una anotació interna indica: «este registro estaba antiguamente colocado en la arca grande 1ª de este R/ Archivo...»

La precisa datació que podem obtenir amb aquestes dades és, en aquest cas, si més no, especialment significativa. Si fem retrocedir un mínim de quinze anys el moment del trasllat al català respecte de la còpia manuscrita (1385), allunyem la nostra traducció de la data simbòlica del 1380 en què hom acostuma a delimitar el punt d'inflexió en l'estil literari de la cancelleria.⁹ Cronològicament, hauriem d'ubicar-la, per tant, després de la versió paraula a paraula de les *Ordinacions* (1344) de Mateu Adrià i fent costat a la primera versió de la *Consolació de la filosofia* de Boeci, dedicada per Pere Saplana a l'infant Jaume de Mallorca (1358-62), de les *Històries Troianes* (1367) de Jaume Conesa, o de l'*Speculum Historiale* (1369) de fra Jaume

8. «Finito libro referamus gratias Christo. Iste liber fuit perfectus die jovis decima tertia die julii anni octuagesimi quinti. Iacobus vocatur qui scripsit benedicatur. Amen. Deo gratias» (f. 98rb).

9. Per a Rubió i Balaguer (1948), el 1380 marca el límit entre les «traduccions arcaïques» i les «traduccions conscients del geni de la llengua». Per a Martí de Riquer (1980: II, 24) l'any del canvi d'estil és el 1381. Vegeu una síntesi de la cronologia de traduccions catalanes a Badia (1991: 40-43).

Domènec, unes obres que ja apunten un mínim grau de llibertat traductològica, dins un cert marc llatinitzant.

Els arguments precedents permeten situar, doncs, la gestació de la traducció i la còpia del *Llibre dels escacs* com una peça més dins l'engranatge general dels processos de producció librària engegats durant el regnat de Pere III el Cerimoniós (1319-1387), en el moment de l'embranchida de les traduccions al vulgar i de les còpies de textos clàssics. Els darrers treballs sobre la qüestió (p.e. Gimeno 2002: 134-140) descriuen com un bon nombre d'escrivans (religiosos i *litterati*) tindrien cura de les traduccions de llibres encomanats pel monarca. Fins al punt que la cancelleria arribarà a convertir-se en un *scriptorium*, en un centre de producció i còpia de llibres manuscrits, que dedicarà alguns dels seus copistes professionals a produir i copiar llibres. El ms. 951 i, molt en concret, l'original moralització sobre els escacs que s'hi conté tenen la seua acta de naixement, doncs, dins d'aquest context de producció librària.

En relació a l'educació i formació del destinatari, l'infant Joan, el futur rei Joan I, acostumem a diferenciar dues etapes (Trenchs 1993: 212-214). La primera correspon al príncep hereditari educat per Guerau de Flaça (mort el 1369), que segueix les directrius culturals imposades per son pare. Les dades històriques parlen de la seua precocitat lectora, per la qual cosa no dubtem de la seua preparació, de ben jove, per a la lectura de qualsevol dels tractats didacticomorals que conformen el ms. 921.¹⁰ En la segona, quan esdevé rei, a més dels llibres, dirigeix els seus interessos cap a altres ocupacions, bàsicament la caça i la música.¹¹ La *Crònica* de Joan I ens el retrata com un hedonista dels ocis cavallerescos a qui agrada la contemplació dels jocs: «com fos tot son bé ben galdir així en menjars, en vestirs e en mirar jocs de taules e d'escachs, e de fer-se legir llibres istorials» (Escartí 1993: 42). Una passió, la dels escacs, que li haurà de servir per comprendre el simbolisme del tractat dominicà i que tenim ben documentada: Joan I ordena, el 1390, al batle de València que li compre per a la seua cambra un «tauler dels mitjans», amb els seus jocs complets, dels que es fan a Múrcia per jugar a les taules i els escacs (ACA, reg. 1973, f. 38v; ed. Sanpere 1878: 238 i Brunet 1890: 226).

10. Als set anys ja sap llegir, als vuit aprèn doctrina amb *Los salms penitencials*, als onze llig el *Tobias* de Mateu Vindocinensis i estudia gramàtica amb el *Doctrinale Puerorum* d'Alexandre de Villedieu, i el 1361 llig el *Lancelot* (vegeu Trenchs 1993: 212-213). Durant tot aquest temps, no li faltaran llibres per a la seua formació: el 1373, el rei Pere comunica al seu primogènit que si necessitava llibres li ho fes saber «car ja tenim certs escrivans qui'ns fan trellats d'aquells llibres que és necessari» (Rubió i Lluch 1908-21: I, 247).

11. Quant als llibres, continua preferint-los en vulgar: el 1391 declara al prior dels dominicans de València que ha encarregat a fra Antoni Canals «que-ns exponga e reduesca de latí en nostre vulgar alguns llibres, los quals nós, qui-ns delitam molt en legir, poguéssem sens difficultat e studi entendre» (Rubió i Lluch 1908-21: I, 371).

1.4 *Un regiment de prínceps essencial*

Si tornem els ulls cap a la traducció encarregada pel rei Pere i destinada a l'infant Joan no ens costarà comprovar la voluntat programàtica d'oferir un dels textos essencials del pensament savi de l'època, una de les *autoritates* d'on un destinatari reial haurà d'extraure'n la *utilitas*. Una obra que haurà de contribuir a la formació moral i a la instrucció política del futur rei i que, en conseqüència, serà profitosa per a l'exercici de la seua funció (no està de més recordar la coneguda màxima de Joan de Salisbury, continguda al *Liber*: «*Rey sens letres és axí com ase coronat*»; II.2).

Per altra banda trobem en aquesta vulgarització l'habitual pròleg del traductor (a l'estil de Jaume Conesa o Ferrer Sayol) que a més de l'elogi al comitent de l'obra i les excuses per les deficiències del seu treball ens indique l'oportunitat de la traducció. Tampoc no hi són ni les taules ni els índexs alfabètics, habituals en contextos eclesiàstics, que a més de facilitar el treball intel·lectual, ens indiquen un ús pràctic del text. L'essència del llibre pot condensar-se, a tall d'exemple, en les paraules contingudes al pròleg del seu traductor francès Jean de Vignay, una dedicatòria al príncep Joan de França escrita pels volts de 1340:

je mis un petit livret de latin en françois le quel m'est venu a la main nouvellement ou quel plusieurs auctoritez et diz de docteurs, de philosophes, et de poëtes, et des anciens sages sont racontez et sont appliquez a la moralité des nobles hommes et des gens de pueple selonc le gieu des éschés. (Fuller 1974: 138)

Per a desfer possibles dubtes i confusions, el dominicà de Cesole havia deixat ben establert, des del proemi, a quina mena de lector model va dirigida la seua moralitat, bastida sobre un sermó que prèviament ha predicat davant un auditori on hi ha el «poble» i «molts nobles»:

Per prechs de molts frares de nostre orde e de diverses seglàs ja ha temps passat amonestat, molt request, negué que transcrivís lo joch del solaç dels escachs, ço és l'ensenyança del regiment de les custumes de la batalla de l'humanal linatge. E com yo aquell joch al poble públicament agués preycat e la matèria agués plaguda a molts nobles, per honor e dignitat lur curí scriure aquell, amonestant a ells que si enpremtaven les formes en lurs pensés aquell, la batalla e la virtut del joch porien de cor leugerment retenir. [f. 45ra]

Un contingut que havia de quedar gravat a la memòria i no només fixat textualment de manera corrent. D'aquesta necessitat en deriven els principals recursos retòrics que caracteritzen el *Liber*: estructura sermonària, mostrar de vicis i virtuts, tècnica de l'art de la memòria i inclusió d'exemples (fins a 143) i sentències (fins a 80). Tot per a oferir-nos un espill d'estructuració de la societat en referència a la figura del monarca, és a dir, un més que notable regiment de prínceps.

Un dels temes centrals del *Liber* és justament la determinació del paper del príncep perfecte dins els ideals medievals. Per la seua visió prearistotèlica de la qüestió, hom acostuma a agrupar-lo al costat de dues obres del s. XIII: el *Policraticus* de Joan de Salisbury i l'*Eruditio Regum et Principum* de Gilbert de Tournai (Born 1928). Un regiment de prínceps, doncs, que, en aquest cas, es manifesta a través d'una atractiva i estable formulació que reflecteix una visió bipartida de la societat: els nobles (rei, reina, jutge, cavaller i veguer) i els populars (llaurador, obrer, notari, mercader, físic, taverner, guarda i ribald), diferenciats des de la seua naixença.¹²

2. OBSERVACIONS TRADUCTOLÒGIQUES

El conjunt de les consideracions que hem exposat fins ara ens serveix per avançar en el nostre discurs, per passar de l'exterior a l'interior del text i assajar, en les pàgines següents, una definició, amb exemples concrets, de la tècnica traductològica emprada.

2.1 *La pràctica del mètode* VERBUM VERBO

Advertim, d'entrada, que poques sorpreses ens reservarà un treball de vulgarització que s'executa amb una extrema fidelitat cap al text llatí, seguint escrupolosament el vell mètode de transportació mecànica d'equivalències *verbum verbo*.

Una mostra n'és la tendència estilística de col·locació del verb *in fondo*. El fragment que segueix mostra la fidel correspondència amb el text llatí: un verb precedeix el predicat, un altre el segueix, i el que s'afegeix per raons estilístiques se situa també a la fi de la frase.

III.8

Octavus popularis est uti sunt ribaldi et lutores quoque ante sinistrum rochum dicimus situatos. Ad vicarium enim regis, qui est rochus, pertinet **habere** homines aptos ad civitates et loca regi contraria **exploranda**, et cursores qui cito portent litteras et regis mandata.¹³

Los ribalts e-ls jugadors davant sinestre roch deym ésser posats. Car al vicari del rey, qui és roch, pertany **conservar** hòmens aptes e covinens a les ciutats, e-ls lochs contraris al rey **encercar e purgar**, e correus, qui tost porten letres e-ls manaments del rey, **haver**.

12. Mentre que als populars els corresponen les tasques materials, els nobles ostenten la direcció de la ciutat. Un model funcional i cooperatiu que estableix una relació de recíproca assistència i necessitat entre les categories socials: «¿En qual manera serà segur lo laurador en temps de batalla, si donchs vigília e longua guarda dels cavallers no està sobre ells? Car, axí com los cavallers són glòria del rey, enaxí los pobles artificials justen coses necessàries als cavallers» (II.4).

13. El text llatí que acompanya la meua edició el prenc de l'enllestida per la germana Marie Anita Burt (Burt 1957), amb l'esmena d'algunes lliçons.

La *translatio* no presenta, com hem avançat, mostres rellevants d'addicions o afegitons incorporats pel traductor, que puguen demostrar un determinat interès literari pel text. Sí que trobem, per contra, una altra mena d'afegitons, que podem qualificar com a intratextuals.

En alguns casos són afegitons explicatius, que intenten glossar una expressió anterior.

II.3

quis eorum esset aptior **ad regendum Hispaniam**.

qual de aquests seria pus covinent a **regir e a jusgar la cosa pública per a trametre'l en Espanya**

II.3

suo prius, deinde filii eruto utrique oculo usum videndi reliquit.

primerament se trach ell un ull e après ne féu altre trer al fill; e **jaguí a cascú, ço és, a ell e al fill, ús de veure**.

Les addicions poden intentar afavorir la comprensió del text o millorar-ne l'aspecte formal. Són afegitons contextuals, que responen en la major part dels casos a objectius estilístics:

I.3

Cumque domum se **tristis** contulisset et uxori conquestus esset, quare sibi hoc non dixerat ut huic vitio mederetur, illa repondit: «**Fecissem, inquit, libenter nisi putassem omnibus hominibus sic os ole-re**».

E fon **trist e despagat de si matex**. Tornat fos dins sa casa conplanyent-se cridà a sa muler perquè ella no li havia dit e fóra's metgat de aquest vici. E la bona dona respòs e li dix: «**Volenterosament aguera yo fet açò, sinó que-m cuydava que a tots los hòmens olgués axí la bocha com feÿa a mi**».

De vegades, els afegitons del traductor demostren el seu tremp de narrador, la seua capacitat estilística:

III.5

Cum domum rediret et patriæ appropinquaret, nuntium de suo adventu præmittens nuntiavit parentibus Hippocratem ipsorum filium privatam oculorum lumine ad patriam remeare, **ut lætitiã de reditu suo animos parentum oculorum privatio nuntia temperaret**. Putabat enim eos enectos lætitiã morituros.

E com ell tornàs a casa sua e s'acostàs al loch d'on ell era davant, tramés un misatge per rahó del seu aveniment, qui recomptàs als parents qui Ipcocràs, perduda la vista dels ulls, se'n tornava a sa terra. **E açò féu per ço que la alegria del seu retornament, recomptat lo privament de la vista dels ulls, atempràs los coratges del pare e de la mare e dels altres parents seus**. Car ell se pensava que retenguts e arrapats de gran goig man[f. 69vb] tinent no fosen moridós.

2.2 *La tria d'un lèxic cancelleresc*

Un cas a banda mereix el comentari de tractament del lèxic. El nostre traductor empra, en ocasions, distintes fórmules per adaptar al català el lèxic llatí. Des de traduccions explicatives (*soberchs cavallers novells* (II.4) <MILITES COMMODA), locucions (*era passat d'esta vida* (II.4) <DEFUNCTUM; per masa menjar e embriagar (III.6) <EX CRAPULA; *poch ni molt* (4 ocurrencies) <MINIME; mijancers de granea (II.4) <MEDIO-CRES) i frases fetes (*cosa és de rialles* (III.1) <RIDICULUM; *tira atrás* (II.3) <RETRAHIT).

A l'hora de triar el lèxic el nostre traductor opta per les formes corrents en el «llenguatge cancelleresc» del s. XIV.¹⁴ El registre cancelleresc anul·la l'aparició de trets que puguen ser considerats dialectals. Això sí, hi ha una oscil·lació en la presència dels elements cultistes i populars.

En molts moments el traductor opta directament per la forma culta, equivalent a l'original llatina:

cruciavi (II.1) <CRUCIABAT
convicis (III.7) <CONVICIUM
flums (III.1) <FLUVII
picmentari (III.5) <URCEOLUM PIGMENTI
genitiis (III.6) <GENITALIA
nequícia (II.5) <NEQUITIAM
genitiis proximans (III.5) <GENITALIA PROXIMA
vicari <VICARIUM

Alguns són, directament, llatínismes crus:

duct (II.4) <DUCTUS
legibus (II.3) <LEGIBUS

D'especial interès resulta, per a la valoració del treball traductològic, la presència, que podem qualificar com a mesurada, de lèxic pertanyent a un àmbit d'ús popular:

portelleta (II.1) <OSTIOLUM
caseta vil (IV.7) <RUDE TUGURIUM
puteria (III.1) <STUPRUM
esbalaïda (II.2) <STUPEFACTA
peades (II.1) <VESTITIA

14. Tot i que el concepte de «lèxic cancelleresc» puga resultar ambigu i de difícil precisió, ací l'entrem en el sentit de vocabulari normatiu, tradicional i arcaic que engloba els registres administratiu, literari i tècnic, tal i com s'ha encarregat de precisar el doctor Emili Casanova en diferents treballs, d'ençà de la seua primera formulació i aplicació a l'estudi del lèxic d'Antoni Canals (Casanova 1988).

Més que no pas populars, sinó directament dialectals, localitzem tres mots de procedència geogràfica valenciana, *cabrerot*, *llanda* i *moxa*:

cabrerot: *cabrerot, qui alabró amargós e agre és axí dit* < VITEM SILVESTREM, ID EST LAMBRUSCAM (III.1). Raïm més tardà que els altres, és un mot present a l'*Spill*, localitzat actualment dins l'àmbit valencià (DCVB: II, 790 i DECat: V, 370).

landes: *cremat encara ab landes calents e ardents de foch* < CANDENTIBUS ETIAM LAMINIS US-TUS (III.1). Sinònima de llauna, és una forma principalment valenciana (DCVB: VI, 894 i DECat: V, 101).

moxa: *moxa e sàvia* < SAGAX ET PRUDENS (III.4). El sentit d'astúcia, de fingiment de mansuetud o innocència, és d'abast valencià (DCVB: VII, 484 i DECat: V, 723-727).

Un mot català pot ser emprat com a veritable comodí per traduir-ne diferents conceptes llatins. És el cas del verb *esdelenegar*:

III.1

prolaberentur no cayguessen ni s'**esdeleneguessen**

III.5

labefecit no **esdelenegà** ne mudà

III.5

quod ipsius animum **illecebris** com lo coratge de aquell en **esdelenegament** enclinar
flectere non potuisset no havia pogut

Comptat i debatut, allò que destaca de la traducció és precisament aquesta convivència de formes, entre cultes i populars, dins un model de prosa cancelleresc. No és d'estranyar, doncs, que moltes de les solucions siguen veritables hàpaxs:

*cilorgians** (III.5) <MEDICOS CHIRURGICOS
*destimem** (III.8) <EXISTIMAMUS
*espagen** (III.8) <EXPEDIANT
*mistrar** (IV.1) <MINISTRARE
*silorgia** (III.5) <CHIRIGIA
*sobreindum** (II.1) <SUPERINDUCIT
*sotsestien** (III.8) <SUBSISTANT
*sotspalpà** (III.3) <SUBPALPITANS

Seguint amb la descripció lèxica, un fenomen usual en les traduccions medievals, al qual no escapa aquesta, és el recurs a les expressions binàries que interpreten un únic terme llatí (a Bataller 2001: 367-389 hem diferenciat 340 d'aquests grups

multinominals). Destaquem algunes mostres d'aquesta pràctica, extretes de la nostra anàlisi, realitzada seguint el model taxonòmic sintetitzat pel doctor Curt Wittlin (1991), on s'expliquen les distintes motivacions a què responen (lingüístiques, temàtiques i estilístiques):

traduccions etimològiques: *salvatges e desfrenats* (II.1) <EFFRENATA; *epiligaçon o ajustament* (III.8) <EPILOGATIONE; *selva o boscatge* (III.6) <SILVA; *despullat e robat* (II.4) <SPOLLIARIS

traduccions de superlatius: *molt malvada e folia* (II.1) <STULTISSIMUM

glosses de llatínismes: *braç mesurable, ço és, calna* (III.4) <BRACHIO MENSURALI

precisió en la terminologia ètica: *fornicadora e mulier luxuriosa* (II.2) <LIBIDINOSA UXOR; *pledejadora e dapnosa* (II.3) <DAMIFICATA

binòmis diacrònics: *fferen ni naffren* (II.5) <FERIUNT

efectes rítmics: *pleyts e feyts* (II.2) <CAUSIS; *san e sanull* (III.6) <INCOLUMEM; *oficis e artificis* (III.3) <OFFICIIIS; *suavea e blanea* (III.5) <SUAVITATIS

En conclusió, la tria lèxica és la pròpia d'un text cancelleresc, de primeries del tercer quart del segle XIV. Els tres valencianismes assenyalats —a més d'altres detalls que no exposem ací (vegeu estudi lingüístic a Bataller 2001: 298-354)— poden fer-nos pensar en una procedència valenciana del traductor anònim.

3. CLOENDA

Si a l'inici de la nostra exposició hem incidit en la qüestió de la gènesi i gestació del llibre, bo serà que fem esment, abans de tancar-la, d'una dada significativa sobre la difusió posterior de la traducció. De l'anàlisi personal feta a partir de 45 atestacions procedents d'inventaris, datades entre el període 1349-1527, que esmenten expressament el *Llibre d'escacs* (i prescindint de les úniques quatre que designen tractats tècnics sobre el joc), hem de concloure que el període de major presència del *Liber* es correspon amb la primera meitat del segle XV, amb 22 ítems (Bataller 2001: 276-297). Però les dades dels incipits ens mostren que quan es tracta de traduccions al català, la més divulgada, durant la segona meitat del XV fou la segona vulgarització.

La traducció que ens ha ocupat, la pertanyent a la biblioteca del palau reial, una «traducció primària», molt dependent del text llatí, no arribà, per tant, ni a les biblioteques ni als lectors externs a la casa reial. La segona de les traduccions,

una «traducció secundària» que no demostra conèixer l'existència de la primera, no tan precisa ni ajustada al text original, i per tant dirigida a un altre públic, formà part, aquesta sí, de les biblioteques de diferents grups socioprofessionals durant el segle xv. Però això, com hem avançat de bon començament, forma part d'una altra història.

ALEXANDRE BATALLER CATALÀ

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BADIA 1991: Lola Badia, «Traduccions al català dels segles xiv i xv i innovació cultural i literària», *EG*, 11, 31-50.
- BALARI 1889: *Sentències morals per Jafudà, jueu de Barcelona: segle XIII trasllat del codex L.2 de la Biblioteca Nacional de Madrid*, ed. Josep Balari i Jovany, Barcelona, Fidel Giró.
- BATALLER 2000: Alexandre Bataller Català, «Llibres d'escacs i difusió del joc en el temps d'Alfons el Magnànim», a *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona (Nàpols 1997)*, Nàpols, Paparo, 1803-1828.
- BATALLER 2001: Alexandre Bataller Català, *Les traduccions catalanes del «Liber de moribus hominum et officii nobilium super ludo scachorum» de Jacobus de Cessulis*, tesi doctoral, Universitat de València.
- BIBLIOTECA NACIONAL (ESPAÑA) (1953-2000): *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional*, Madrid, Dir. Gen. de Archivos y Bibliotecas, Servicio de Publicaciones, 14 vols.
- BITECA: Gemma Avenoza, Vicenç Beltran i Beatrice Concheff, *BITECA (Bibliografia de Textos Catalans Antics)*, Berkeley: The Bancroft Library, University of California, 1999. CD-ROM: versió abreujada a <http://sunsite.berkeley.edu-philobiblon>.
- BOFARULL 1857: *Documentos literarios en antigua lengua catalana: siglos XIV y XV*, ed. Pròsper de Bofarull, Barcelona, Imprenta del Archivo.
- BORN 1928: Lester Kruger Born, «The perfect prince: a study in thirteenth and fourteenth century ideals», *Speculum*, 3, 470-504.
- BRIQUET 1968: Charles-Moïse Briquet, *Les Filigranes, dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* (1907), 4 vols., ed. Allan Stevenson, Amsterdam, Paper Publications Society.
- BRUNET 1890: Josep Brunet, *El Ajedrez. Investigaciones sobre su origen*, Barcelona, L'Avenç.
- BRUNET 1900: *De les costumes dels homes e dels oficis dels nobles, sobre l'Joch dels Escacs. Compost per frare Jacme Cessulis. Translatat de latí. Estampada per primera volta la versió catalana, treta d'un ms. del quinzen segle, per cura de Mestre Joseph Brunet, bibliòfil*, Barcelona, L'Avenç.
- BURT 1957: Marie Anita Burt, *Jacobus de Cessolis, Libellus de moribus hominum et officii nobilium ac popularium super ludo scachorum*, tesi doctoral, Austin, University of Texas.
- CASANOVA 1998: Emili Casanova, *El lèxic d'Antoni Canals*, Barcelona-València, PAM-IIFV.
- CESSULIS 1902: Jaume Cessulis, *Libre de bones costumes dels homens e dels oficis dels nobles*, ed. Antoni Bulbena, Barcelona, Francisco X. Altés.
- CIFUENTES 2002: Lluís Cifuentes i Comamala, *La Ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma, Publicacions de la Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears.

- DOMÍNGUEZ BORDONA 1931: Jesús Domínguez Bordona, *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*, Madrid, Blass.
- ESCARTÍ 1993: Vicent Josep Escartí, «El ms. 212 de la BUV i les Cròniques de Joan I, Martí l'Humà i Ferran I», *Caplletra*, 15, 31-48.
- FONT 1908: Norbert Font i Sagué, *Historia de les ciències naturals a Catalunya del segle IX al segle XVIII*, Barcelona, La Hormiga de Oro.
- FULLER 1974: Carol S. Fuller, *A Critical Edition of «Le jeu des échés moralisé» translated by Jean de Vignay*, tesi doctoral, Washington, The Catholic University of America.
- GIMENO 2002: Francisco M. Gimeno Blay, «Produir llibres manuscrits catalans (segles XII-XV)», a *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*, ed. Lola Badia, Miriam Cabré i Sadurní Martí, Barcelona, Curial-PAM, 115-149.
- GONZÁLEZ HURTEBISE 1907: Eduardo González Hurtebise, «Inventario de los bienes muebles de Alfonso de Aragón como infante y como rey (1412-1424)», *AIEC*, 148-188.
- HELFFERICH 1858: Adolf Helfferich, *Raymund Lull und die Anfänge der catalanischen Literatur*, Berlín, J. Springer.
- JAUME I 1946: *Libre de saviesa del rey don Jaime I*, Barcelona, Instituto Antonio de Nebrija.
- KAEPPELI 1975: Thomas Kaeppli OP, *Scriptoris Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, Roma, Ad Santa Sabinae, 2 vols.
- KRISTELLER 1989: Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum. Accendunt alia Itinera. A Finding List of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries*, Londres, The Warburg Institute, IV.
- LLABRÉS 1889: Jahuda Bonsenyor, *Libre de paraules e dits de savis e filòsofs*, ed. Gabriel Llabrés i Quintana, Palma, Joan Colomar y Salas.
- LLABRÉS 1908: *Libre de saviesa del Rey en Jacme I d'Aragó*, ed. Gabriel Llabrés i Quintana, Santander, La Propaganda Católica.
- MANDINGORRA 1990: María Luz Mandingorra, *Leer en la Valencia del Trescientos. El libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*, València, Universitat de València, 2 vols.
- MASSÓ I TORRENTS 1896: Jaume Massó i Torrents, *Manuscrits catalans de la Biblioteca Nacional de Madrid. Notícies per un catàleg raonat*, Barcelona, L'Avenç.
- MIQUEL I PLANAS 1913: Ramon Miquel i Planas, «El Jòc d'Escacs en la literatura catalana», *Bibliofília*, 9-12, 398-402.
- MOREL FATIO 1897: Alfred Morel Fatio, «Katalanische Litteratur», a Gustav Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, Estrasburg, Karl J. Trubner, II.2.
- PALUZIE 1913: José Paluzie Lucena, *Primer ensayo de Bibliografía Española de Ajedrez*, Barcelona, Hijos de Paluzie.
- RIERA I SANS 1984a: Jaume Riera i Sans, «El Cessulis, un llibre oblidat», *Revista de llibreria antiquària*, 8, 8-13.
- RIERA I SANS 1984b: Jaume Riera i Sans, «El Dalfinat de Girona: 1387-1388», *AIEG*, 29, 105-128.
- RIQUER 1980: Martí de Riquer, *Història de la literatura catalana. Part Antiga*, Barcelona, Ariel, 4 vols.
- RUBIÓ I BALAGUER 1948: Jordi Rubió i Balaguer, *De l'Edat Mitjana al Renaixement. Figures literàries de Catalunya i València*, Barcelona, Aymà.
- RUBIÓ I BALAGUER 1984: Jordi Rubió i Balaguer, *Història de la literatura catalana*, I, Barcelona, PAM.

- RUBIÓ I LLUCH 1908-21: Antoni Rubió i Lluch, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*, Barcelona, IEC, 2 vols.
- SANPERE 1878: Salvador Sanpere i Miquel, *Las costumbres catalanas en tiempo de Juan I*, Girona, Vicente Dorca.
- SOLÀ-SOLÉ 1977: Josep M. Solà-Solé, *El llibre de doctrina del rei Jaume d'Aragó*, Barcelona, Hispam-Borràs.
- SOLÀ-SOLÉ 1986: Josep M. Solà-Solé, «Las versiones castellanas y catalanas de la *Epistola de gubernatione rei familiaris*, atribuida a San Bernardo», a *Diakonia. Studies in Honor of Robert T. Meyer*, Washington, Catholic University of America Press, 264-268.
- TORRES I AMAT 1836: Félix Torres i Amat, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, J. Verdaguer; reed. Barcelona-Sueca, Curial, 1973.
- TOURTOULON 1863-67: Charles Tourtoulon, *Études sur la maison de Barcelona, Jacme 1er le Conquérant, roi d'Aragon, comte de Barcelone, seigneur de Montpellier*, Montpellier, Gras, 2 vols.
- TRENCHS 1993: José Trenchs Òdena, «Libri, letture, insegnamento e biblioteche nella Corona d'Aragona (secoli XIII-XV)», a *XIV Congreso di Storia della Corona d'Aragona*, Sàsser, Carlo Delfino, I, 193-258.
- VIÑAS 1879: Francesc Viñas i Serra, «El ajedrez y un códice de la catedral de Gerona», *Revista de Gerona*, 3, 85-101.
- WITTLIN 1991: Curt J. Wittlin, *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues*, Barcelona, IEC.